

А 2017

52 70к

Б.Д. КЕРІМБЕКОВА

ҒАРИЗА ОҒҒАРСЫНОВА
ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ УДЕЯЛЫҚ—
КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Б.Д. КЕРІМБЕКОВА

**ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА
ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ-
КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР**

Монография

«Елтаным баспасы»

Алматы

2017

ӘОЖ

КБЖ 83.3(5қаз)

К 32

Баспаға Сулейман Демирель атындағы университеттің
Ғылыми Кеңесі ұсынған
(Хаттама № 9, 27. 04. 2017 ж.)

Пікір жазғандар:

Филология ғылымдарының докторы, профессор **Д. Ысқақұлы**
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент **С. Дәрібайұлы**

Керімбекова Б.Д.

К32 Фариза Оңғарсынова поэмаларындағы идеялық-көркемдік ізденістер: монография / Б.Д. Керімбекова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 192 бет.

ISBN 978-601-7537-60-9

Монографияда Ф.Оңғарсынова поэмаларының жанрлық-көркемдік ерекшеліктері бүгінгі күн тұрғысынан жаңаша бағамдалады. Ақынның қазақ әйелінің ұлттық болмысын танытудағы дербес ізденістері мен поэтикалық шеберлік мәселелері нақты мысалдар арқылы талдап көрсетіледі. Фариза поэмаларындағы ұлттық сипат, мінез даралығы, лиризм, психологизм, мотив мәселелеріне де назар аударылады.

Аталған еңбек жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттері мен магистранттарына, сондай-ақ, жалпы әдебиетші қауымға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0 (035.3)

КБЖ 83.3(5қаз)

ISBN 978-601-7537-60-9

© Керімбекова Б.Д., 2017

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиеті тарихында дара қолтаңбасымен ерекшеленетін Қазақстанның Халық жазушысы, көрнекті ақын Ф. Оңғарсынова поэзиясы хақында әдебиеттанушы-ғалымдардың өзіндік ғылыми талдау-тұжырымдары, бағам-байлаулары бар. «Ф. Оңғарсынова поэзиясының табиғатын тану – алыптардан бастау алады». Көрнекті сөз зергерлері Ф. Мүсірепов («Екі ауыз сөз»), Ә. Тәжібаев («Ой мен сезім нақыштары») айтқан бағалы ойлармен қоса М. Қаратаев, Ә. Шәріпов, С. Сейітов, З. Ахметов, З. Қабдолов, Ә. Жәмішев, С. Қирабаев, Т. Токбергенов, Р. Нұрғали, т.б. сынды ғалымдар да өз еңбектерінде Ф. Оңғарсынова поэзиясына аса үлкен ықылас танытқан болатын. Ақынның өз замандас-қаламдастарынан, жолын қуған іні-сіңлілерінен Б. Асылжанов («Менде бір тебіреніс бар»), К. Ахметова («Ақынсыз бір сәті, бір күні аңыз»), С. Жұмабеков («Жырлары жанарында жарқылдаған»), Н. Оразалин («Асқақтық пен Рухты аялаған жыр»), Ә. Кекілбаев («Нұрлы жүрек туғызған Жыр-күдірет»), У. Қалижанов («Уақыт үндестігі»), Ә. Бөпежанова («Өжет жырға өлім жоқ»), Т. Медетбек («Қасіреттен тұрады бакытым да») оның өлеңдеріне тоқталмағандары, жоғары бағаламағандары кемде-кем. Мұндай әдеби-сын мақалалар, зерттеу еңбектер ақын шығармашылығының зерттелу аясын кеңейте түсті. «Жыр жазу деген – азап, от, Әйел боп туған болмысқа», – деп бар өмірін өлеңге сыйғызған Ф. Оңғарсынова поэзиясының қазақ поэзиясынан ойып орын алуы да заңдылық.

Алайда, Ф. Оңғарсынова мұрасында әлі де жүйелі арнада зерттелмеген, ғылыми тұжырымға еңбеген саланың бірі –

ақынның поэмалары. Поэма – жалпы әдеби процестегі көрнекті қызмет атқарып келе жатқан күрделі жанрдың бірі. Ұлттық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшелігі мол, үздіксіз дамып отырған қазақ әдебиетінің үлкен саласында Ф. Оңғарсынова оқырман жүрегіне жол тапқан өлеңдерінен тыс әртүрлі тақырыпта, әртүрлі жанрда оннан астам поэмалар жазды. «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», «Тартады бозбаланы магнитім», «Тыңдандар, тірі адамдар», «Қасірет пен ерлік жыры», «Сырласу немесе ақын әйелдің анасымен диалогы», «Дала тағдыры», «Мүшәйра», «Қырдағы айқас», «Мен өмірді сен деуші ем», «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім», «Ақбөбек жырлары», «Қарғыс», «Дыбыстар әлемі», «Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген» сынды поэмалары оның ақындық диапазонының кең және терең екендігін дәлелдеді. Ф. Оңғарсынова поэмалары уақыт пен заман сырын, оның тарихи-әлеуметтік мәнін көркем бейнелеуде, шындықтың қоғамдық-философиялық сипатын ашуда көрнекті қызмет атқарады.

1 Ф. ОҢҒАРСЫНОВА ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ, СЮЖЕТТІК НЕГІЗДЕРІ

Ф. Оңғарсынова поэмаларының басым көпшілігі тарихи тұлғаларды арқау еткен. Сол арқылы ақын тарих пен бүгінгі күннің өзара сабақтастығын тауып, тарихи дәуірдің шындығын көрсетуді мақсат тұтады. Сондай-ақ, ақын өлең сөзбен тарихқа айналған тұлғалардың рухани портретін сомдайды. Осы тұста «тарихи тұлға» дегеніміз кім? деген заңды сұрақтың туары анық. «Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы» атты монографиясында Ә. Тарақ осы мәселені жан-жақты қарастыра келе, В.Г. Белинскийдің мынадай анықтамасын ұсынады: «Тарихи тұлға бұл қашанда белгілі бір дәуірдің құбылысы, бірақ оны әрбір жазушы өзінің уақыты және дербес психологиясы тұрғысындағы көзқарас бойынша қарастырады» [1. 274 б.]. Ал ғалым Қ. Әбдешұлы «Тарих және тағдыр» атты зерттеу еңбегінде: «Ең алдымен, тұлға деген ұғым – тарихи өлшем. Яғни, тарихи тұрғыдан ел үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекеттерге барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған адамға халықтың өзі осындай тұлғалық деңгейге көтеретін бағаны беріп отырған» [2, 158 б.], – дейді. Демек, тарихи тұлғаға арнап шығарма жазу – ақынның биік интеллектін, терең танымы мен биік парасатын байқататын күрделі процесс.

Қазақ поэмаларының өткеніне көз жүгіртсек, поэмадағы тарихи тақырып отызыншы жылдардан бастап идеялық шеберлік тұрғысынан кемелдене түсті. Тарихта болған өнер қайраткерлері, дарын иелері туралы поэма жазуда ақындардың арқа сүйегені – І. Жансүгіровтің ақындық дәстүрі болғаны белгілі. І. Жансүгіров «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмалары арқылы өнер адамын бейнелеудің поэмадағы жарқын үлгісін қалыптастырды дейміз. Ал «осы дәстүр жалғастығының мысалы ретінде Ә. Тәжібаевтің «Ақын», «Күй атасы», «Майра»,

«Оркестр», Қ. Бекхожиннің «Аппақ–наме», «Құрманғазы», «Мәриям Жагорқызы», Ж. Молдағалиевтің «Кісен ашқан», М. Әлімбаевтың «Естай–Қорлан», Т. Бердияровтың «Біржан сал», «С. Иманасовтың «Айтыс», С. Сейітхазиннің «Балуан шолақ», Ө. Күмісбаевтің «Махамбет» поэмаларын атауға болады» [3, 32 б.]. Аталған поэмалардың басым көпшілігі тарихта болған өнер адамының өнер жолын бедерлеуге бағытталды. Алайда, тарихи тақырып – бір кезеңнің әдебиетімен ғана шектеліп қалатын тақырып емес. Бұдан кейінгі кезеңде де бұл тақырыпқа поэмалар жазуды ақындар тоқтатқан жоқ.

1960-80-жылдардағы қазақ прозасында да тарихи тұлға бейнесін қоғамдық шындықпен сабақтастыра суреттейтін көркем шығармалар аз жазылмады. Тарихи тұлға өмірінің белгілі бір кезеңдерін суреттеу, шығармаларына тарихилық сипат дарыту осы жылдардағы әдебиеттің қай жанрында болса да белсенді түрде көріне бастады.

Ф. Оңғарсынованың халық үшін күрескен тұлғаларға арнап жазылған тарихи тақырыптағы поэмалары өзінің композициялық жүйесінің мықтылығы, сюжеттік желісінің қызықтылығымен, образ жасау шеберлігімен қазақ поэмаларын дамытудағы мәнді туындылар ретінде бағаланады. Яғни, акын дәстүрлі эпикалық шығармаларды жаңа сапаға сай жаңғырта отырып, әртүрлі тақырыпты қамтитын поэмалар тұғызды. Ф. Оңғарсынованың тарихи тұлғаны арқау еткен кең көлемді шығармаларының қатарында Жетісудың бұлбұлы атанған Сара ақынға арнаған «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш кәсіби әнші Майра Уәлиқызына арнаған «Тартады бозбаланы магнитім», атакты Ақан сері Қорамсаұлына арнаған «Ақан сері аңыздары», поэзия алдаспаны Махамбетке арнаған «Алмас қылыш немесе мен Махамбет ақынмен қалай кездестім», Шығыстың қос жұлдызы атанған Әлия мен Мәншүкке арнаған «Тыңдаңдар, тірі адамдар», композитор Ғ. Жұбановаға арнаған «Дыбыстар әлемі», қазақ қыздары-

ның ішінде алғашқы болып «темір тұлпарды» бағындырған Еңбек ері К. Дөнентаеваға арнаған «Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген» атты поэмаларының қазақ поэзиясынан алар орны өзгеше. Сондай-ақ, Ф. Оңғарсынованың «Күй» атты күйші Динаға арнаған диптих, акын М. Хакімжанова жайлы «Жыр анасы» атты триптихін, ақиық акын М. Мақатаевқа арнаған «Мақатаев туралы жыр» циклдық топтамасын, Халық артисі, күміс көмей әнші Б. Төлегеноваға арнаған «Бибігүл-эн» арнауын даралап айтуымыз қажет. Тарихи тұлғалар өмірін өз поэмаларына негіз етіп алғанда, Ф. Оңғарсынова өзінен бұрын салынған дәстүрді негізге ала отырып, осы тақырыпты өзіндік жаңалық, ерекшелігімен байытты, өзіндік дара қолтаңбасын да байката білді.

Ф. Оңғарсынова поэмаларына тән жанрлық-түрлік ерекшеліктер турасында әдебиеттанушы Р. Аяпбергенұлы: «Ф. Оңғарсынова поэмаларындағы ең негізгі ерекшелік – лиризмнің үстемдігі. Мысалы, «Мен өмірді сен деуші ем», деген поэмасы бозбаланың күнделігі түрінде жазылған таза лирикалық поэма. Ал «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», «Тыңдандар, тірі адамдар!», «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім?», «Ақбөбек жырлары» поэмалары тарихи-лирикалық поэмалар. «Дыбыстар әлемі» – лирикалық поэма, ал «Мүшәйра» – лиро-драмалық поэма деп білеміз» [4, 31 б.], – дейді. Дегенмен, Фариза Оңғарсынова поэмаларын жоғарыдағыдай қандай да бір шартты топтастырудың акын поэмаларының зерттелу аясы үшін аздық етері анық.

Ф. Оңғарсынованың «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», «Тартады бозбаланы магнитім», «Ақан сері аңыздары», «Дыбыстар әлемі» поэмаларын, күйші Динаға арнаған «Күй», әнші Б. Төлегеноваға арнаған «Бибігүл-эн» атты циклдық жырларын өнер адамының өзгеше тағдырына арналған шығармалар қатарына қосуымызға болады. Аталған поэмалардағы негізгі мәселе бір адамның тағдыры емес, еркіндікті, азаттықты аңсаған шығармашылық адамына ортақ тағдыр. Мұндағы

Майра, Сара, Ақандар солардың жиынтық образы. Ф. Оңғарсынова шығармашылығын осы негізде бағдарлап, ой елегінен өткізетін болсақ, ақынның өнер адамының тарихи тұлғасын жасауда поэма жанрында жаңа стильдік ізденістерге барғандығын байқаймыз. Ақынның тарихи тұлғалар хақындағы поэмалары мен жыр-циклдары дәл бүгінгі күн тынысымен аса үндес. Бұл поэмаларда ақын өнерпаз тұлғалардың өмір жолын әлеуметтік ортаның ахуалымен тығыз байланыста бейнелейді. Осылайша қилы тағдырлар арасындағы тартыс әрекетті суреттей отырып, тарихта белгілі адамдардың, өнерпаз тұлғалардың характерін ашып, образ жасауға тырысады.

Әдебиет атты әлемде әрбір суреткердің қызыға, қызықтыра жырлайтын өзіне етене жақын тақырыбы болатыны белгілі. Сол арқылы оның авторлық идеясы, дербес көзқарасы аңғарылып жатады. Ф. Оңғарсынованың шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі – әйел тағдыры, әйел жолы. Әйел тәкаппарлығының, әйел жанының азаттығын өз халқының өткен тарихынан іздестіру – Фариза поэзиясының өзгешеліктерінің бірі. Ақын шығармашылығына тән осы ерекшелікті анық байқаған З. Мүтиев: «Ф. Оңғарсынова лирикасындағы өзгешелік сол – ондағы әйелдер образы типтік дәрежеге дейін көтерілген бейне саналады. ...Суреткердің қаламынан туған әйел тағдыры, оның өмір түйткілдерінен сыр тартқан сан қилы поэтикалық дүниелердің ауқымы да қомақты» [5, 11 б.], – дейді. Қазақ әйелінің қайсар мінезі, олардың бір-біріне ұқсамайтын өзіндік болмыс-бітімі ақын шығармашылығында да бөлекше сипат табады.

«...Шынымды айтсам, мен жалпы әйел тағдырының жүгі көбірек, қиынырақ дер едім. Ал нағыз өнердің шытырман жасы, тіпті суреткерлік табиғаты әйелге бұйырса, ол екі есе қиын. Тағдыры өнермен байланысты әйелдер жайлы ойланатыным да осыдан болар. Қазақ әйелінің бойындағы адам таңғаларлық ғажайып қасиеттер кім-кімді де табындырады

деп ойлаймын. Ал, заманның қаталдығына, қыз жолының жіңішкелігіне қарамастан, қазақ қызының қабілетін, өнерін халыққа таныта білген Сара, Майра, Диналарға гимн жазса да артық болмас еді» [6, 189 б.], – деген Фариза қазақтың біртуар талантты да қайраткер қыздарына арнап бірнеше поэмалар жазды. Соның бірі – атакты «Жетісудың бұлбұлы» – Сара Тастанбекқызының өмір тарихын, өнер жолын арқау еткен «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» поэмасы.

Поэма ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, Ф. Оңғарсынова неге Сара, Майра, Ақан, т.б. сынды өнер иелерін поэзиясына арқау етеді, бұл тақырыпқа баруының себебі неде деген сұрақтарға жауап беріп көрелік. Ең алдымен, жастайынан ауыз әдебиетінің маржанынан қанып ішкен ақын содан алған әсерін, көріп-біліп, көкірегіне түйгендерін өз шығармашылығына орнымен пайдалана білген. «...Менің ерекше сүйіп оқитыным «Біржан мен Сара қыздың айтысы» еді. ...Әйел заты ер-азаматқа тура қарап тұрып өзінің ой-пікірін, мүмкіндігін ашық айтуына болады екен-ау, деген ой – ұшығын кеудеме түсірген де Сара апамыздың осы айтысы» – деген еді Ф. Оңғарсынова бұл жөнінде «Сұқбаттар» атты естелігінде [6, 160 б.]. Осы сөздің шындығын ақын «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» поэмасында:

Арман-жолда шың-құздар өріндегі,

Адастырмай албырттау көңіл мені.

Жалқы темірқазығым – Махамбет те,

Жыр – Шолпаным өзіңсің көгімдегі [7, 7 б.], –

деп жырмен ажарлай түседі. «...Жаратылыс берген сәуленің үлкен алауға айналуы үшін алдыңда теңіздегі маяктай алыстан болса да жарқыраған бір үлгілер болуы қажет-ақ. Өнердегі ұстаздық деген сол. Мен үшін Сара апамыз сондай шамшырақ болған еді. Менін рухани ұстазым – Сара. Бұл шығармаларды анам да ұнататын, мен қанша оқысам да, анам жалықпай, сүйсіне тыңдайтын» [6, 329 б.], – дейді ақын. Ақынның анасы Халима да көп сөйлемейтін, аса ақылды,

рухани қуатты, ылғи мақалдап сөйлейтін, ән-жырға жақын жан болған екен. Осыдан болса керек, болашақ ақын өнерге бала кезінен ынтық болып өседі, өзінің айтуынша домбыра, кобыз, сырнай сияқты аспаптарда еркін ойнайтын. Ақынның ән-күйге деген осы сүйіспеншілігі, оны терең түсіне білетіндігі «Дыбыстар әлемі» поэмасынан анық байқалады. Яғни, ақынның бұл тақырыпқа келуі кездейсоқтық емес. Өнерге деген құштарлық ақын бойына ана сүтімен дарыған талант болса керек. Талант – күрделі құбылыс. Орыс әдебиетінің теориясын зерттеуші Н.А. Гуляев талант жөнінде: «Это – комплекс творческих сил и способностей человека, обеспечивающих прежде всего эстетическую сторону писательского труда, образную, эмоционально-выразительную специфику художественного произведения», – дейді [8, 106 б.]. Ал қазақтың өз ұғымында, талант – ана сүтімен бойға даритын туа біткен қасиет. Ақындық та солай. Ақынның өмір жасы оның өлеңдегі өмірімен өлшенбек. Оқырман жүрегінен алған орнына қарай біреулері сан ғасырлар өмір сүрсе, кейбіреулері уақыт төрешінің талғамынан шықпай шетте қалып қояды. Сирек кездесетін тағы бір талант иелері бар, олардың шығармашылық ғұмыры қашанға созылса да, олар мәңгі жас. Оқырманы да жас. Заман талабы өзгеруі мүмкін, бірақ оның өлеңдері бәрібір оқылады. Осындай өміршең туындылар арасында Ф. Оңғарсынова шығармашылығы тұр. Халық жазушысы Ш. Мұртазаның сөзімен айтар болсақ: «Нағыз ақындар гауһар тас іспетті өте сирек. Жүз жылда бір келеді. Ендеше сол сиректің бірі және асылы Фариза» [9, 3 б.]. Демек, ақынның эстетикалық талғамының биіктігі, жан әлемінің нәзіктігі, рухани байлығы, осының барлығы ақынды өнер тақырыбына арналған шығармалар жазуына алып келеді.

Поэмаға негіз болған бас кейіпкер – Сара Тастанбекқызы тарихта болған, 1878-1916 жылдар аралығында өмір сүрген айтыскер ақын. Туған жері – Алматы облысының Қапал ауданы. Руы – Найман. Сара әкесінен ерте айырылады. Өзінің

қысқа ғұмырында тауқыметтің талайын көріп, әлеуметтік теңсіздіктің тәлкегіне ұшыраған Сараның шығармашылық жолы тым ауыр да күрделі. Сараның өмір жолы, оның жеке өмірінің кейбір сәттері жөнінде «Сара Тастанбекқызының өмірбаяны мен творчествосы туралы деректер» деп аталатын жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған шағын зерттеу еңбекте біршама мағлұматтар беріледі. ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақтың аяулы ақын қызы Сараны біреулер тарихи тұлға десе, екіншілері – Сара көркем бейне, жиынтық тұлға деседі. Дегенмен, Сараның өмірде нақты болғандығын дәлелдейтін жайт – оның өлеңдері. Осы тектес даулы сұрақтар «Біржан-Сара» айтысының айналасында да өрбіді. «Біржан - Сара» айтысының өмірде нақты болғандығы, я болмағандығы турасында қазақтың академик – жазушысы С. Мұқанов былай деп жазады: «Сараны Біржанның іздеп баруы анық. Біржанның Нұржан деген ағасының баласы Ахметжанды мен қартайған шағында көрдім. Ахметжан: «Мен Біржанға атқосшы болып барып ем, Сараны көрдім, айтысқандары рас», – дейтін. Халық әдебиетін жинаушы, Біржан мен Сараның айтысын алғаш рет баспаға берген Жүсіпбек Шайқұлисламов бұл айтысты Сараның аузынан жазып алдым дейді» [10, 29 б.]. Осы айтыстың төңірегіндегі таласқа үн қосқан Ғ. Мүсірепов те өзінің «Ақын Сараға соқтықпасақ қайтер!» деген мақаласында: «Қазақтың әдебиет зерттеушілері мен ақын-жазушылары еш уақытта бұл айтыстың болғанына шек келтірген емес. Ғасырлар бойына жасап келген поэзиямыздың көрнекті бір саласы болып келген ақындар айтысының ең биігіне көтерілгені – «Біржан-Сара» айтысы деп білеміз. ...Өз басым ақындар арасында Сараның алатын орны бірінші қатарда деймін. Мәселен, қазақ әйелдерінің ішінде әншілік туын Майраға, күйшілік туын Динаға, опера өнерінің тұңғыш туын Күләшқа ұсынатынымыз сияқты, ақындар айтысының асқақ туын Сара Тастанбекқызының қолында көргім келеді» [11, 327 б.], – деп бұл мәселенің соңғы нүктесін қойған болатын.

Қазақ поэзиясында Ф. Оңғарсынованың «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» поэмасынан бұрын да ақын Сараға арналған біршама шығармалар жазылған болатын. 1974 жылы 8-наурызда «Социалистік Қазақстан» газетінде М. Айтқожинаның «Ешкі өлместегі ескерткіш» атты поэмасы жарияланады. Кейіннен М. Айтқожинаның осы поэмасы 1986 жылғы таңдамалы өлендер мен поэмалар жинағына енген. Аталған поэманы тек қана Сараға арналған поэма дей алмаймыз. Өйткені, ақын Сара ауылына көз жібере отырып, оның бүгінгі күнгі қол жеткізген жетістіктерімен қатар, соған ұйытқы болған әкім-қаралардың елеулі еңбектерін жыр етеді. Ақын М. Айтқожина:

Ащы жаспен жудың-ау, ай жүзіңді,
Нәзік үнің айтшы, қайда
Үзілді.
Қарашы, апа,
Бір көтеріп басыңды,
Қандай ғажап біздің өмір
Бүгінгі [12, 397 б.], –

деп Сара рухымен ойша тілдесе отырып, бар айтарын ақын апасына сыр ғып ашады. Алайда, «Ешкі өлместегі ескерткіш» поэмасындағы Сара бейнесі ашылмаған, алдыңғы орынға Сара образы емес, ақынның өз толғаныстары шығады. Осы орайда М. Айтқожина поэзиясы туралы пікір білдірген ғалым Т. Кәкішевтің: «М. Айтқожина бірнеше поэма жазғанымен, лирикадан алыстап кетпейді екен. Оқушыны шытырман сюжетпен емес, мәнді сыр, салмақты ойларымен тартып отырады. Оны көбінесе өленнің көлемінде шақтайтында сияқты» [13, 9 б.] – деген пікіріне жүгінеміз.

Ақын Сараға арналған С. Иманасовтың «Біржан-Сара» айтысының негізінде жазылған «Айтыс» поэмасы Сараның тарихи бейнесін жасауға арналады. С. Иманасовтың «Айтыс» поэмасындағы басты оқиға Біржан мен Сараның айтысы төңірегіне құрылғанымен, екі ақынның айтыс үстіндегі іс-

әрекет, мінез, көңіл – күй ерекшеліктері поэмада терең ашылмайды. Поэма «Біржанның бірінші монологы», «Сараның бірінші монологы» сынды тарауларға бөлініп, негізгі ой Сара мен Біржанның өз монологтары арқылы беріледі. С. Иманасовтың «Айтыс» поэмасындағы Сара Ф. Оңғарсынова поэмасындағыдай әр рухты, кесек мінезді Сара емес, сол кездегі көп қыздардай тағдырына қарсы тұрар шамасы жоқ, пешенесіне жазылғанға көндіккен Сара. Оны ақын С. Иманасов поэмасының соңына таман былай деп анық аңғартады:

Сол – ақ па бұйырғаны бақ талайға?

Бұлқынып,

Бұғау үзер таппады айла.

Ақын боп ақырғы рет бір көрініп,

Қатын боп қала берді Қаптағайда [14, 131 б.].

Сараға деген тарихи елеулі ескерткіштің тағы бірі – «Біржан-Сара» операсы болып саналады. Академик жазушы Қ. Жұмалиевтің либреттосы бойынша атақты композитор М. Төлебаев жазған бұл опера қазақтың музыка өнерінің төрінен орын алады.

Ал біз сөз етіп отырған Ф. Оңғарсынова поэмасындағы Сара бейнесі мүлде бөлек көркемдік арнада ашылады. Ф. Оңғарсынованың поэзиясындағы қазақ әйелдерінің суреттелуінің өзіндік ерекшелігі бар. Оның «әйелдері» әр дәуірдің, әр кезеңнің өкілдері болып келгенімен, олар іштей өзара бір-бірімен біртұтастық табады. Ол тұтастық – олардың мінездерінен байқалады.

Сараны өзінің өнердегі ұстазына айналдырған ақын «Бұралаң жол, бұрқасын өткелімен, Сендік тағдыр менін де тағдырымдай», – дей келе өткелі көп өлең өлкесінде өз өмірі мен кейіпкерінің өміріндегі ұқсастықты аңғартады. Шынында да, поэмадағы Сара ойларынан, Сара сөздерінен лирикалық қаһарманның тұлғасын көру қиын емес. Яғни, ақындық «мен» Сара бейнесі арқылы көрініс табады. Осы орайда неміс философы Ф. Ницшенің: «Лириктің образдары

ақынның өзінен басқа ешкім де емес, бұл тек оның әрқилы формада объективтенген тұрпаты» – деген пікірі ойға оралады. Сара қыздың тағдыры ақын үшін поэма арқауы ғана емес, лирикалық кейіпкер өмір сүрген қоғамды, ондағы адамдарды танытудың өзіндік тәсілі де.

Айттысам ақ бұлақтай ақтарылам,
Кешпеймін біреулердей жыр жылымын, –
деп айбынды үн қатқан лирикалық қаһарман жырға, сөз өнеріне қатаң талап қояды.

Жыршы емес, елдің жүгін тарта алмаса,
Таңдайға алмас сөзді арқандаса.
Іштегі буырқанған жай тасқынын
Жасқанып, ақтара аламай жалтаңдаса –
дейді. «Айтпаса, сөздің атасы өледі». Ақын болып тұрып халықтың жүрегіндегі сөзді жеткізе алмаса, жырыңа елдің мұнын ортақтастыра алмасаң, сенің ақынмын дегенің де құр бекершілік. Ақын «таңдайға алмас сөзді арқандатумен» осы айтпақ ойын көркемдеп, аз сөзге көп мағына дарыта түскен. Поэманың басында ақын Сараның жыр туралы найзағай жарқылындай өткір пікірлері айтылса, екінші, үшінші бөлімдерде Сара қыздың туған жер туралы толғаныстары сөз болады. «Жер жәннаты Жетісудың» сұлулығы Сара шабытына шоқ тастайды. «Жаңғыртып жоталарын, Шырқаймын құз басынан. Жаныма от аламын, Найзағай сырғасынан», – деп туған жерін жырға қосқан ақын қыздың қиялы алыстарды шарлайды.

Ф. Оңғарсынова поэзиясының ерекшеліктерін танытуға арналған «Менде бір тебіреніс бар» атты мақаласында Б. Асылжанов былай дейді: «Ақын жырында әйелдер бейнесінің көңіл-күйі әлем тапырақ сезім болып айтылады, тек жай ғана айтылу емес, қазіргі замана талабының биік өресіне лайықтап айту – Фариза туындыларының бір қыры» [15, 12 б.]. Шынында да, ақынның лирикалық кейіпкер – әйелдерін үнемі бір кейіпте көру мүмкін емес. Және олар өз басының

тыныштығын ғана ойлап, бір сарынды өмірді ұнататын, бейғам жандар емес. Қажет кезінде қолына қару да алатын, дауды шешер билік те айтатын өресі кең, өр мінез иелері. Осындай қасиеттердің кейбірін автор ақын Сараның бойына да дарыта көрсетеді. Сараның сол ауылдың белді бір байының жылқысын ұрлаған кедей жігітке байдың өзінен кешірім беруді сұрап, тұтқыннан босатуын өтінгені поэманың төртінші бөлімінде сөз болады.

Байеке, жаралғансыз нық тұғырдан,
Ел билер ерлер ғана жұртты ұғынған.
Ұрлаған бір жылқыны мен төлейін
Жігітті босатыңыз тұтқынынан [7, 10 б.].

Поэмада автор кейіпкер сөзіне аса мән берген. Автордың ақын Сараның аузына салған осынау намысты, қайратты сөздері кез-келгенге жараса бермейтін, санаулы жандардың ғана еншісіне тән батыл ойдың жемісі. Кейіпкердің характерін ашу мақсатында топ алдындағы көпшілікке бағытталған сөздерін молынан пайдалану арқылы Сара образын айқындауға тырысады. Өз басының бостандығын қорғай алмаған Сара азаматтың ары тапталғанда жаны күйіп, араша тілейді. Бұл – ақын жырларына тән батылдық сипатының бір көрінісі. Қажет жерінде бұқпантайламай, бой көтеретін осы сипат ақынның барлық поэмаларына ортақ. Адамзат өмірінің мәңгілік емесігін, тіршіліктің тұтқасы сыйластықта екендігін айтқан асқақ үнді Сара ақын бостандықты жыр етеді:

Ел бастап, ат мінгенмен кем күн бүгін,
Жарытпас, сезе алмаған ел тірлігін.
Бостандық – тұңғыш байлық бұл далада,
Жігіттің қайтарыңыз еркіндігін [7, 10 б.].

«Біреу бай, біреу жалқы күн кешетін бұл заманда басты байлық-бостандық» деген ойды қуаттайды. «Бак деген, байлық деген жанға қонақ, Шығады ажал бір күн алдан орап», – деп, халық аузындағы «Дүние ойлап тұрсам шолақ екен, Адамдар бір-біріне қонақ екен», – деген өмірлік пәлсафаны

жаңашылдықпен жалғастыра жырлайды. Поэманың келесі бөлімінде Сара қыз өмір жайлы, оның сан алуан құбылыстары: алауыздық пен татулық, махаббат пен жауыздықты жырға қосып, үлкен бір философиялық ой түйіндейді. Бұл бөлім тек құрылысы жағынан ғана емес, мазмұны тұрғысынан да халыққа ақыл-өсиет, нақыл түрінде айтылатын толғау жанрына жақын, жыраулар поэзиясымен үндесіп отырады.

Қызы едім Тастанбектің, атым – Сара,
Дарамын туа біткен ақыл – сана,
Еркінмін, нәзік жанмын, тәкаппармын –
Осылай тәлім берген ақылшы ана, –

деген үзіндіден аңғарылатын еркелігімен қатар ер мінезді Сара қыздың да еркіндігі ұзаққа бармайды. Өзі өмір сүріп отырған уақыттың басты трагедиясы – қалың малға ол да тап келеді. Өзінің ықтиярынсыз күйеуге бермек болған аға-жеңгелеріне деген Сара қыздың наразылығы поэманың алтыншы бөлімінде сөз болады. Тайғақ тағдырлы қазақ қызының басына қалың мал қамытының киілуімен, бәрін жазмышқа сүйей салып, ең бастысы малды ауыл болса болды деген сол кездегі қараңғылықты, надандықты ақын жыр-жебемен аяусыз жаншып отырады. Қазақ қызының басына уақыт салған салмақпен қоса «Байтал шауып бәйге алмас» деген шынжыр ұғымның аяқтан шалуы – міне, осылардың барлығы Сара образы арқылы ашылады.

«Не дейміз?» «Жазымыш қой!» Жыла, жаным!
Жаны – жат, керең кеуде – бұл адамың.
«Жақсы ауыл?» Ауыл жақсы қай кезде де,
Қажетсіз ақ ордалы құдаларың! [7, 14 б.]

Лирикалық кейіпкер сөзімен айтсақ, «жаны-жат, керең-кеуде» жандардың құрбаны болған жалғыз Сара емес. Бұл сол кездегі қазақ қыздарының бәрінің басында бар жағдай. Бірақ, бір басынан еркіндік, те, нәзіктік те, тәкаппарлық та табылатын ақын қыздың кертартпа заманның құрбаны болмай, оған қарсы тұруы – поэманың элеуметтік салмағын

арттыра түскендей. «Фариза поэмасындағы әйелдердің стихиясы күреске толы. Жәй әйел емес, ел намысын ойлайтын азамат. Ән мен жырдың думаны, Сара өз бақыты үшін күресе біледі.

«Таңдаймын қалауымды! Еркімді бер,
Табамын дала кезіп, құздарды аттап!»

деп эпостық шығармалардағы аруларға тән ірілік көрсетеді [16, 160 б.].

Сара акынның бары да, бақыты да – өлеңдері. Үш жүзге даңқы жайылған ақын кәріге де жасқа да жырларымен жылылық таратты.

Келер жас ой тереңнен шашса жақұт
Жоқ менде басқа тілек, басқа бақыт, –

деп келер ұрпақтан жылымшы, жасық жыр емес, отты жыр күтеді. Ақын кейіпкері жастығына қарамай, парасатты терең ой айта біледі. Поэмадағы Сара қыз тек өнерімен ғана бағалы емес, оқырманына айналасында болып жатқан ірілі-ұсақ қоғамдық маңызды істерге араласа білетін ақыл иесі ретінде де танылады. «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» поэмасы тек қана ақын қыздардың өмірін өрнектеумен ғана емес, замана сипатын дәл бере білуімен де құнды.

Тартқандай шатқалдармен құзға дара,
Жыр жолы оңай емес қыз балаға.

Тағдыры толқындағы тал қайықтай

Сең ұрып шырқ үйірген мұз жағада, –

дей келе ақын қыз бала үшін өнер жолының, әсіресе, ақындық тағдырдың әлеміне енудің қиындығын тілге тиек ете келе, алайда, ақын үшін тіршілік рахатының маңызды емес, ол өлеңімен ғана бақытты деген үлкен ой тастайды.

«Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» поэмасының сегізінші бөлімінде Сара қыздың адам, өмір, қоғам жайындағы толғаныстары ақындық тілмен былайша өріледі:

Өтеді уақыт, өтеді өмір демде...

Қабырғасы жылдардың сөгілгенде.

Мылқау мезгіл құяды мұзды суын
Алаулаған сезімге, көңілдерге.

Өмірің де – шырқайтын бір жалқы ән,
әуенінен өрт екпін, қарқын ұғам.

Аққан жұлдыз секілді ғұмырың да,

Мәңгі ұшқындар қалсын тек жарқылынан! [7, 16 б.]

Бұл жолдардағы айтар ойымен ақын ешқандай да жаңалық ашып отырған жоқ. Өмірдің көзді ашып-жұмғанша-ақ өте шығарын Фаризаға дейін де нешеме ғұлама-ақындар айтқан, әлі де айтып келеді. Бірақ мәселе кімнің қашан айтқанында емес, кімнің қалай айтқанында, қалай жеткізгендігінде. Бес күндік жалған дүниенің баянсыздығын ақын «Жылдардың қабырғасының сөгілуімен», білдіртсе, қайғы-қасіреттің айтып келмейтіндігін, тіпті одан мүлде бейхабар жүргенінде төбеңнен жай түскендей қылатынын «Мылқау мезгілдің мұзды суын құюымен» шебер аңғартады. Яғни, ақын аз сөзге көп мағына дарытып, айтпақ ойын көркем тілмен жеткізеді.

Поэманың соңғы тоғызыншы, оныншы бөлімдері Сара кыздың тек қана ішкі жан сыры, көңіл-күйі, әртүрлі сезім құбылыстарынан тұрады. Поэзиядағы ежелгі жыр үлгілерінің бірі – жыраулық дәстүр мақамымен төгілте жырлаған ақын өзге түгілі өзіне де сын көзбен қарайды. Өміріне емес, өзіне өкпе артады, өзгеге емес, өлеңіне сыр ашады.

Көңілге өкпелемеймін

Шаттыққа бөлемедің деп.

Өмірге өкпелемеймін

Жүргенде ерен елім деп,

Ескеріп елемедің деп.

Найзағай жырларымменен

Жылмың жүз, күңкіл кеуденің

Көбесін сөкпедім-ау деп,

Сөйтіп бір өтпедім-ау деп

өзіме өкпелеймін [7, 17 б.].

Бұл айтылғандардың бәрінің жалғыз Сараның ғана базына-назы емес, белгілі бір дәрежеде ақынның өз жүрегінің сыры екендігін аңғару қиын емес. «Ақын кейде актер сияқты басқа біреудің рөлін ойнай алады. Ақын өзінің жеке қасиеттерін және өмірге деген көзқарасын басқа біреулерге беріп, керісінше болуы да мүмкін» [17, 10 б.]. Байқағанымыздай, өзіне-өзі қатаң талап қойып, әділ сыншы болған лирикалық кейіпкер жырларына тоқмейілсіп, тоқырап қалмайды. Керісінше, «жабыққанды жұбатар шуақты жырларым аз-ау», – деп өзіне өкпе артып, өкініш білдіреді. Бұл әрине, нағыз шығармашылық адамына тән мінез. Ақынның замандасы Қ. Сұлтанов айтпақшы: «Фаризаның творчестволық мінезі бүгіннен пайда бола салған құбылыс емес. Оның тамыры тым тереңде, ғасырлар қойнауындағы сарқылмас халық қорынан нәр алатыны анық. Халықтық дәстүрді, ұлттық тілді, ата ұрпақты ерекше сыйлап, қадірлей білуде көп ақындар ішінде Фаризадай дара ақынның ғана суреткерлігіне, синтездік ойшылдығына тән қасиет» [18, 5 б.].

Қазақтың ақын қызы, «Жетісудың бұлбұлы» – Сараға арнаған Фариза поэмасы тағдыры өнермен егіз қазақ қыздарының ғана өмір жолын арқау еткен жоқ, жалпы «тайғақ тағдырлы» қыз тағдырына арналды. Поэма сонысымен құнды.

Поэманың қандай бір ұлттық поэзияның жалпы дәрежесін көрсететін өрелі жанрдың бірі екендігі белгілі. Көрнекті орыс ақыны В. Боковтың: «По своим идейно-художественным возможностям отражения жизни и монументальности она играет ту же роль, что симфония в музыке», – деп поэмаға ерекше мән беруі де соның айғағы [19, 58 б.]. Өмір шындығын суреттеуде, кейіпкер болмысын танытуда қазақ поэмасы жаңаша ізденістермен айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізіп келеді. Поэма табиғаты өлеңнен өзгереді. Өлеңге бір ғана сезім жеткілікті болса, поэмаға қызмет ететін көбіне-көп тарихи оқиғалар, жеке тұлға іс-әрекеті, тағы басқалар. Қазақ поэмасы өзінің

жылдар бойғы даму тарихында көптеген өзгерістерді бастан өткерген жанрдың бірі болғанымен, ол халықтың, ұлттың тағдыры мен шығармашылық тұлғаға деген қызығушылығын сақтап қалды.

Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы қазақтың тұңғыш әнші қыздарының бірі, әрі кәсіби әншілік деңгейіне дейін көтерілген майталманы – Майра Уәлиқызына арналады. Ақын Майраның өмір жолымен қоса әншілік тағдырын айқын көрсету арқылы сол заманның әлеуметтік тынысын да танытады. Поэманың бас кейіпкері – әнші Майра Уәлиқызын қазақ өнерін зерттеген музыкатанушы–ғалым А.В. Затаевич «Қазақтың әнші әйелдерінің ішіндегі ең үздігі» деп бағалаған. Майраның ән айтудағы ешкімге ұқсамайтын әдемі дауысы туралы да тұңғыш қалам тартқан музыка зерттеушісі А.В. Затаевич болды. Ол өзінің «Қазақтың 500 ән, күй» (1931) дейтін музыкалық–этнографиялық еңбегінде Майраның шығармашылық портретін дәлме-дәл кескіндеп жазады. М. Уәлиқызының өмірі мен өнер жолын жан-жақты қарастырған З. Дүкенбаева Майра өнеріндегі жаңашылдықты тұжырымдай келе: «Біріншіден, Майра қазақ әнінің мазмұнына, түріне бірталай жаңалық енгізді, екіншіден, елге таңсық гармонды пайдаланды, үшіншіден, өнерге европалық өзгерістер әкелді, төртіншіден, ол қазақ әндерімен қоса татар, орыс әндерін көп салды [20, 66 б.], – деп әншінің өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді.

Майраның артындағы шығармашылық мұралары жөнінде З. Қоспақов мынадай мәлімет ұсынады: «Музыкадан аса қабілетті Майра ән айта жүріп, өз жанынан да ән шығарады. Сондай әндердің қатарында «Майра», «Ертіс», «Қызыл гүл», «Бақша», «Даланың әні», т.б. сияқты туындылары бар. Бұл шығармалар шағын болғанымен, біртуар шығармалар. Майраның әндерін кезінде Қазақстан композиторлары Е. Г. Брусиловский «Қыз Жібек», «Жалбыр» операларында, А. Зильбер «Қайта туған Қазақстан», симфониясында,

А. Байқадамов «Майра» деп аталатын туындыларында пайдаланды» [21, 48 б.].

Қазақтың әнші қызы Майраға арналған өлең-жырлар жетерлік. Ал үлкен жанр – поэмаларға келер болсақ, Майраға арналған Ө. Тәжібаевтің «Майра» атты поэмасы 1976 жылы «Жұлдыз» журналының 3–4 санында жарияланып, кейіннен бес томдық шығармалар жинағының 2-томына енген. Ө. Тәжібаевтің «Майра» поэмасындағы Майра образы Ереймен (Майраның алғаш сүйген жігіті), Қажы ата (Ерейменнің әкесі), Қажымұқан (атақты палуан), Саттар (Майрадан дәмелі өз ауылының айтыскері), т.б. кейіпкерлермен байланыстыра суреттеліп, сол негізде ашылады. Майра бейнесін ақын сол кездегі өзекті тақырыптардың бірі – әлеуметтік теңсіздік арқылы ашуға тырысқан. Бірін-бірі ұнатқан екі жас – Майра мен Ерейменнің қосылуына «сол елдегі жарты патша» – жігіт әкесі Қажы ата қарсы болады. «Жалаңаш етікшінің сайкал қызын, Сен түгіл мен алмаймын тоқалдыққа», – деген әкенің қатал үкімінен соң Ереймен кеселді боп 40 күн төсек тартып жатып, көз жұмады. Бұл – яғни, махаббаттан Мәжнүнге айналу сипаты шығыстық қисса– дастандарды еске салатын элемент. Сондай-ақ, мұндағы Майраның іс-әрекеттерінен оның махаббатқа деген адалдығы, т.б. қасиеттері байқалмайды. Ереймен өлген соң, Майраның көңілі атақты палуан Қажымұқанға ауады. Алайда, оның Лондонға кетуімен аралары алыстайды. Осылайша жалғыз қалған Майра поэма соңында ақырғы рет бір ән салып дүниеден өтеді. Негізінен баяндау тәсілінде келетін поэманың әлқиссасында ақын Ө. Тәжібаев:

Бойы тік, солқылдаған белі талдай,
кең маңдай ақ күміспен қаптағандай.
Екі ерні үлбіреген қызыл шешек,
Жалт еткен жанарынан нұр тамғандай.
Жүргені қандай әсем әм күлгені,
Секілді жаздың лебі алған демі.

Қараса мейірімімен шын қарайды,

Құлаққа күй құятын үні әдемі [22, 89 б.], –

деп Майраны эпостық үлгідегі асқан сұлу жан ретінде суреттейді.

Ал Ф. Оңғарсынованың поэмасында Майраның сырт пішіні, кескін-келбеті бейнеленбейді. Ақын поэмасындағы Майраның әншілігінен гөрі өжет, өр мінезімен, күрескерлік қасиеттері басымрақ суреттеледі. Алайда екі ақынға да тән ортақ сипат – Майраның сезім – толқыныстарын өз аузымен яғни, монолог тәсілі арқылы айтқызу.

Әнші Майра тақырыбы поэзиямен қоса проза жанрына да арқау болды. Бұл жөнінде ғалым Ә. Нарымбетовтың мына бір пікіріне құлақ түрелік: «Бір тақырыпқа бірнеше ақын-жазушылардың қатар, жарыса қалам тартуы әр әдебиетте де бар үрдіс. Атақты Майра туралы бұған дейін де белгілі шығармалар жарық көрген еді. Ал, Ғ. Мүсіреповтің 1981 жылы жазылған «Атақты әнші Майра» әңгімесінде өнер жұлдызы Майраның көрікті портреті, ішкі өмірінің жарығы сөз құдіретімен оқушы зердесіне нұр болып құйылады. Майраның махаббаты, ұнату, сүю, жеккөру сезімдері, мінезінің, көңіл-күйінің әр алуан иірімдері шым-шымдап берілген деталь, штрих, эпизод көріністері арқылы әр түсті көркем бояумен әдемі өрнектелген [23, 54 б.].

Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы өнер адамының тағдырын арқау еткендіктен, мұндағы негізгі оқиға желісі әнші Майраның айналасында өрбиді. Ф. Оңғарсынова әнші өмір сүрген дәуір келбетін, орта шындығын, әйел теңсіздігі жайлаған қазақ қоғамының көріністерін Майра арқылы ашуға тырысады.

Шырқайын – сазды сарнай досым қайда?!

әндетсем, қыз-бозбала қосылмай ма?!

Думанның бозбаласыз қызығы жоқ

өртеуін, өртенейін осындайда!